

7 Розенсон И.А. Основы теории дизайна: Учебник для вузов. - СПб.: Питер, 2006, 219 с

8 «New project to protect the 'Ethnic Architecture' of NER». Morung Express. 11 April 2015. Retrieved June 28, 2015.

УДК 72.01 + 725.2

**Борисенко А.С.**

*Харківський національний університет будівництва та архітектури*

### **ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ ТОРГІВЕЛЬНО-ГРОМАДСЬКИХ ПРОСТОРІВ МІСТА ХАРКОВА ДО 1920-х РОКІВ ТА РОЛЬ У НІЙ ПІШОХІДНОГО РУХУ**

**Вступ.** З самого початку свого існування Харків відігравав роль важливого центру місцевої торгівлі, а з прокладенням до міста залізниці він став значним транзитним та торгівельним осередком в міжрегіональному та державному масштабі – роль, яку він в тому чи іншому обсязі зберігає і в наш час. Нині у місті активно споруджуються сучасні торгівельно-громадські споруди, формуються нові торгівельні простори, що мають за мету якісне обслуговування його значного за кількістю населення. Торгівельні центри споруджуються як на околицях міста, де вони задовольняють потреби густонаселених житлових районів, так і у центрі, дотримуючись традиції багатоцільового та інтенсивного використання цих земель. Разом з цим постає питання про регіональні особливості торгівельної архітектури та генетичні риси торгівельно-громадських просторів, властивих Харкову. В рамках цього питання ввижається корисним прослідити їх розвиток протягом історії Харкова та визначити їх місце в контексті загальної світової еволюції даного типу просторів.

**Мета і завдання.** Позначивши світовий контекст еволюції торгівельних просторів до ХХ сторіччя та основні фактори, що впливали на їх структуру та розвиток, дослідимо їх прояв у послідовній низці прикладів торгівельних споруд, побудованих у Харкові до 1920-х років, та спробуємо визначити характерні деталі та особливості структури, притаманні системі торгівельно-громадських просторів міста.

**Результати дослідження.** Торгівля – найважливіша сфера людської діяльності, що незмінно супроводжувала розвиток цивілізації. Протягом історії в різних географічних регіонах використовувалися різноманітні варіанти архітектурного рішення торгівельних об'єктів – серед торгівельних просторів до ХХ ст. варто пригадати агори та форуми, криті ринки та торгівельні куполи, пасажі та універмаги [1,2,3]. Втім, незважаючи на зовнішню різноманітність, кількість сталих типів торгівельних просторів відносно невелика.

Попередні дослідження історичного матеріалу дозволяють зробити певні припущення щодо принципів, які зумовлюють архітектурно-просторове рішення торгівельних споруд. Це – створення комфортних умов для проходження торгівельного процесу, використання взаємного тяжіння торгівельної та громадської діяльності та естетичне оформлення торгівельної діяльності.

Перший принцип знаходив своє вираження в засобах, що усувають небажані природні перешкоди для проходження торгівельного процесу. Сюди також варто віднести і заходи, спрямовані на підтримання порядку в торгівельному просторі (охорона, обмеження напливу роззяв і т.ін.). Найчастіше цей принцип призводить до створення критих торгових просторів.

Другий принцип – використання взаємного тяжіння торгівельної та громадської діяльності – знайшов своє відоб-

раження у суміщенні різних видів діяльності – торгівлі, спілкування, відпочинку, різного роду ярмаркових вистав. Це дозволяє їм обмінюватися своїми клієнтами та підвищує загальну привабливість для відвідувача всього торговельного простору. Пішохідний рух відіграє у втіленні цього принципу важливу роль, оскільки він не лише пов'язує окремі функції в єдину систему, але й сам по собі слугує основою для різноманітної діяльності – спілкування, відпочинку, огляду вітрин, вибору товарів.

Третій принцип – естетичне оформлення торговельної діяльності – присутній практично в усіх торговельних просторах та пов'язаний з привабливістю естетичного торговельного простору для покупців.

В цілому, структуру торговельних просторів можна класифікувати за допомогою наступних ознак – вузловий чи видовжений простір, критий або відкритий (та їх поєднання – змішаний тип). Цими ж ознаками можна характеризувати і структуру громадських просторів міста, що викликано подібним характером їх організації та основоположною роллю пішохідного руху в існуванні як одних, так і інших, що сприяє частій їх взаємодії в межах більших систем

Критий простір надає більшу захищеність та контрольованість середовища, але створює певний психологічний бар'єр на переході від зовнішнього простору до внутрішнього, що дещо відриває його у сприйнятті від зовнішніх компонентів більшої системи, тоді як відкритий є більш органічним для рекреаційної активності та поєднання з міськими просторами. Видовжений простір задає напрямлений характер пішохідному руху і характеризується для нього як шлях, послідовність подій та вражень, це простір торговельної вулиці та пасажу. Вузловий простір характерний для місця-фокусу, осередку активності та визначається більш вільним характером пішохідного руху, який буде здебільшого зорієнтований на наявні види різноманітної діяльності. Такими є торговельні площі та ринки. Змішаний тип простору

характерний для структур значно більшого масштабу, ніж попередні – від торговельних кварталів, пронизаних мережею внутрішніх шляхів та вузлів, і до старих центрів міст включно. Імовірно, така структура організації просторів найбільш підходить для торговельних центрів, які планується створити насправді інтегрованими в міське архітектурне середовище та системи його функціонування. Властивим для подібних складних структур є різноманітний характер руху, що певною мірою поєднує попередні два типи, але має й певні особливості – такий рух викликаний різноманіттям та переходом просторів з одного в інший та є подібним до руху пішохода містом, при якому він приділяє особливу увагу своєму оточенню та його послідовній зміні. Серед торговельних об'єктів Харкова, збудованих до 1920-х років, в тому чи іншому вигляді ми можемо побачити приклади всіх типів згаданих просторів.

Історично торгівля у Харкові, як і в інших містах Російської імперії, розподілялася на таку, що має постійне місце та архітектурне вираження, та періодичну, сезонну (ярмарки). Ярмарки в XVII-XVIII ст. проходили на площах, розташованих на території, що безпосередньо прилягали до Харківської фортеці, тобто, займали центральне положення в структурі міста, що розвивалось (нінішні площі Конституції, Павлівська та Сергіївська). В XVIII-XIX ст. частина ярмарків та ринків була перенесена на більш віддалені території за р. Харків та Лопань. Торговельні простори в центрі Харкова збереглися в не меншому обсязі, але отримали більш постійне архітектурне вираження – окремі крамниці в перших поверхах будинків, що формували послідовність торговельних просторів вулиць та площ, та великі споруди, призначені виключно для торгової функції. Ранніми прикладами подібних споруд (кінець XVIII ст. – XIX ст.) можуть слугувати торговельні ряди, що були розташовані навколо площ у центрі міста – Шубний ряд, пізніші Сергіївський ряд, Миколаївський ряд, Московський ряд, Фруктові ряди (жоден з перелічених не

дійшов до нашого часу), а також Гостиний Двір, що займав квартал на північ від Успенського собору (зруйнований в 1941-1943 рр.) [4]. Їх поява є відносно пізньою, втім характерною для Російської імперії в цілому (типологічно схожі приклади торговельних споруд у Європі, суконні зали, будувалися в часи Пізнього Середньовіччя), а час появи пов'язаний з періодом розвитку Харкова в якості губернського міста у XVIII-XIX ст. Тоді ж оформлюються видовжені простори вулиць, що були забудовані торговельними спорудами та поєднували площі в центрі між собою, а також з новими центрами розвитку міської структури. Також варто відмітити Центральний Ринок, що має постійні споруди з початку XX ст. та Рибний базар, який отримав архітектурне облаштування в кінці XIX ст.

В контексті загального розвитку торговельних просторів та на базі даних, що збереглися, про вказані вище ранні приклади можна сказати наступне. В архітектурному плані торговельні споруди цієї доби являли собою ряди крамниць зі складами або іншими функціями на других поверхах (наприклад, Міський художньо-промисловий музей у будівлі Новосергіївського ряду [5]), що були скомпоновані лінійно або навколо внутрішнього двору господарського призначення та звернені при цьому назовні. В цілому, поєднання та суміщення функцій в них, окрім виключно утилітарних зв'язків, було ситуативним та не мало комплексного, задалегідь проробленого характеру. Такі споруди мали витягнуту форму, здатну спрямовувати пішохідні потоки вздовж лінії крамниць, що входили до їх складу, та, як правило, були організовані навколо вільного громадсько-транзитного простору площ. Ці площі формували характер середовища в центральній частині Харкова, поєднуючись між собою за допомогою видовжених відрізків торговельних вулиць (Університетська), провулків (Горяїновський) та спусків (Купецький). По суті, цей конгломерат щільно розташованих торговельних споруд та змінюючих

один одного просторів різних типів починав існувати в якості єдиної системи просторів змішаного типу, поєднуючись з системою пішохідних комунікаційних та суспільно-рекреаційних просторів центру, та створював перетікаючий, безперервний образ великого пішохідного торговельно-громадського центру міста.

В другій половині XIX ст. та на початку XX ст. у Харкові починають споруджувати великі універмаги та пасажі. Час їх появи в цілому відповідає загальним тенденціям світового розвитку торговельних споруд та зумовлений активним зростанням ролі міста у зв'язку з прокладенням крізь нього важливих залізничних шляхів та відповідним сплеском торговельної та ділової активності. Якщо універмаги символізують собою виокремлення та зосередження однієї функції в єдиному об'ємі для кращого її контролю, то пасажі завершують інтеграцію торговельних просторів центра в складну, поєднану рухом пішохідів-відвідувачів систему, яка характеризується різноманітністю шляхів та характеристик середовища. Разом з тим пасажі відмічають початок більш безпосереднього архітектурного керування торговельно-громадськими просторами. Ці торговельні споруди являють собою значні по довжині, пророблені ділянки для пішохідного руху, створені відповідно до його правил та закономірностей та завдяки цьому здатні скеровувати та до певної міри програмувати його особливості, такі як швидкість, напрям та характер руху, використовувати перехоплення уваги та створення, в тому чи іншому обсязі, послідовної низки-сценарію архітектурних вражень від об'єкту. Г-подібний у плані пасаж Пашенко-Тряпкіна, також відомий як Старий Пасаж (до наших часів не зберігся), поєднував пішохідний простір Університетської вулиці зі сквером, розташованим по інший бік Купецького спуску, за допомогою критого однорівневого комунікаційного простору та пішохідного мосту. Пронизавши значний за площею об'єм так званого Великого корпусу (групи будівель, що займали

ділянку одразу на південь від Покровського монастиря), він збільшував інтенсивність використання та досяжність для відвідувачів як самого корпусу, так і прилеглих до нього територій. Новий Пасаж, що вперше був запроєктований в 1910 р., але побудований лише в 1925 р. за зміненим проектом та зберігся до нашого часу, пов'язував прямим критим багаторівневим пішохідним простором площу Конституції та Горяїновський провулок, підвищуючи насиченість використання та різноманітність візуального характеру просторів центру міста, що постають перед пішоходом. Видовжений характер цих нових споруд добре інтегрований в більше за розмірами та складністю зв'язків середовище центру Харкова завдяки скерованому, транзитному пішохідному руху та їх вдалому розташуванню у системі, що вже склалася. Приблизно в цей же час доповнюється забудова Павлівської площі (нині – площа Конституції), торговельно-громадський простір якої формується крамницями на перших поверхах оточуючих її житлових будинків. Завершує його велика споруда магазину швейних машин, яка в подальшому була перебудована і стала першим харківським універмагом «Харторг» – значним центром привернення уваги покупців у центрі міста.

В цілому можна відзначити, що до 1920-х років у Харкові склалася доволі тісно ув'язана система торговельно-громадських просторів, яка потім в більш-менш незмінному вигляді проіснувала до Другої Світової війни, під час якої були зруйновані Старий Пасаж, Гостиний Двір та майже всі торговельні ряди, і подальше архітектурне обличчя харківської торгівлі значно змінилося. Якщо казати про географічно-територіальний розподіл торговельних споруд цієї системи, то варто відмітити наступне. Ділянки, які вона займає у центрі міста, приблизно співпадають з територією колишньої Харківської фортеці та прилеглих до неї площ, на яких відбувалися сезонні ярмарки – Ярмаркової (згодом – Миколаївської, а нині – Конституції), Базарної (нині – Сергіївської) та Торгової (нині - Павлівської) площ, про

що свідчать і давні топоніми цих територій. Наступний етап розвитку цієї системи співпадає з ростом Харкова як губерньського міста в XVIII – початку XIX ст.. В цей час оформлюються торговельні вулиці, що пов'язують між собою вузли структури трьох площ, в тому числі і по території колишньої фортеці. Також розвиток отримують торговельні осередки поблизу річок Харків та Лопань та за ними, що слідує за розвитком міста – Михайлівська площа біля тогочасних воріт міста (згодом – Руднева, нині – Героїв Небесної Сотні), Кінна площа (Майдан Повстання), Рибний базар та Центральний ринок, вулиця Єкатеринославська (нині - Полтавський Шлях), що отримала важливе значення після прокладення залізничних шляхів та побудови Південного вокзалу, та інші [5].

Втім, центр зберігав своє першорядне значення у розвитку торговельних просторів. Саме там споруджувалися торговельні споруди найновіших типів – пасажі, Старий та Новий, а згодом і «Харторг», покликані розв'язати постійну проблему нестачі торговельних площ в цій частині міста, де наявні вздовж вулиць та площ ділянки та місця в перших поверхах будинків були вже розібрані і постала потреба в більш щільному, інтенсивному використанні територій. Наслідком цього стала ще більша пронизаність територіально компактного осередку торгівлі в центрі Харкова пішохідними торговельно-громадськими просторами пасажів та введення нового масивного фокусу торговельної активності, універмагу – себто, максимальне освоєння та інтенсивне використання площ складною просторовою системою торговельних закладів. Хоча основним рушієм освоєння земель та її розвитку була торгівля, система була далекою від монофункціональної. Достатньо пригадати музеї та культурні заклади, розташовані на тих самих пішохідних шляхах серед торговельних вузлів (такі, як Міський художньо-промисловий музей на другому поверсі Новосергіївського ряду), та неодмінну громадсько-рекреаційну активність парків, скверів та площ центру



Харкова, міцно переплетену в дозвіллі містян з торговою діяльністю завдяки насиченим та активним пішохідним зв'язкам, що пронизали весь старий центр міста.

### Висновки.

1. За підсумками проведеного аналізу системи торговельних просторів м. Харкова, ввижається доречним відзначити наступні закономірності. Ярмарки, торговельні площі та базари, що прилягали до Харківської фортеці в XVII-XVIII ст. створили основу структури майбутніх торговельних просторів міста (три вузли Ярмаркової, Торгової та Базарної площ). Згодом система трьох площ доповнилася мережею торговельних вулиць, що поєднували їх між собою, окреслюючи територіально-компактний осередок насиченої торгової активності між ними, та слідували далі за розвитком міської структури до нових точок тяжіння торгової діяльності, а також винесеними за ріки Харків та Лопань базарами та ринками. Система просторів, що включала в себе більш ніж одну функцію, стала складною, і особливу роль у формуванні її структури почали відігравати інструменти зв'язку її окремих елементів – пішохідний рух та громадсько-комунікаційні простори, якими він протікає.

2. В цілому, варто відзначити, що традиційний вузловий характер торговельного простору, витоки якого можна прослідити у ярмарках, як перших місця значного зосередження торговельних функцій у Харкові, присутній і у пізнішій, постійній архітектурній забудові комерційних зон площ. В той же час торговельні ряди та гостиний двір, одні з перших торгових об'єктів Харкова, могли слугувати також і інструментом організації транзитного, видовженого пішохідного простору завдяки лінійній компоновці своїх крамниць. На цих прикладах вже можна простежити концентрацію та зведення разом з торговельними різноманітних суспільних функцій, як правило, обслуговуючого та культурно-розважального характеру. Втім, подібне суміщення функцій в той час було ситуативним і не

мало комплексного, заздалегідь проробленого характеру.

3. З XIX ст. формуються та створюються організовані видовжені торговельні простори – спочатку торговельні вулиці, а у кінці XIX і на початку XX ст. і пасажі, – що пронизали раніше недосяжні ділянки забудови новими зв'язками та підвищили насиченість функціонального використання територій і тим самим посилили наявну раніше інтеграцію торговельних, рекреаційних та громадсько-культурних об'єктів центру міста в єдину систему торговельно-громадських просторів змішаного типу. Наявність в характері ландшафту центра Харкова помітного третього виміру також може вважатися властивою для нього рисою при визначенні характеру сприйняття його торговельних просторів та організації їх внутрішніх зв'язків.

### ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Мейтленд Б. Пешеходные торговые-общественные пространства. / Б. Мейтленд; пер. с англ. А.Р. Анисимова. – М.: Стройиздат, 1989. – 155 с.
- 2 Бунин А.В. История градостроительного искусства: в 2 т. Т. 1. / А.В. Бунин, Т.Ф. Саваренская. – М.: Стройиздат, 1979. – 495с.
- 3 Бабаджанова Г.И. По древним городам Узбекистана. / Г.И. Бабаджанова, А.П. Колбинцев, Л.Ю. Маньковская. – М.: Профиздат, 1988. – 344 с.
- 4 Лейбфрейд А.Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе. / А.Ю. Лейбфрейд, Ю.Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 2004. – 335 с.
- 5 Дьяченко Н.Т. Улицы и площади Харькова. Изд. 4-е. испр. и доп. / Н.Т. Дьяченко. – Х.: Прапор, 1977. – 272 с.
- 6 Багалей Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): в 2 т. / Д.И. Багалей, Д.П. Миллер. – Х.: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1905, 1912. – 589, 986 с.
- 7 Багалей Д.И. Краткий исторический очерк торговли. В Харьковском крае в XVII и XVIII вв. / Д.И. Багалей. – Х.: Тип. Губернского Правления, 1888. – 30 с.
- 8 Велев П.С. Пешеходные пространства городских центров. / П.С. Велев; пер. с болг.

Д.П. Кривошеева; под ред. В.В. Владимиро-  
рова. – М.: Стройиздат, 1983. – 191 с.

9 Урбах А.И. Архитектура городских пеше-  
ходных пространств. / А.И. Урбах, М.Т.  
Лин. – М.: Стройиздат, 1990. – 200 с.

УДК 72.01

**Батаженко В.И.**

*Харьковский национальный университет строительства и архитектуры*

## **ИЕРАРХИЧЕСКИЕ УРОВНИ АРХИТЕКТУРНО-ПЛАНИРОВОЧНОГО КАРКАСА ГОРОДА**

Анализ эволюции исторических планировочных структур показывает, что развитие плана города осуществлялось не только за счет механического преемственного наращивания имеющейся структуры (что вело бы к формированию аморфного обезличенного планировочного массива), а всегда являлось актом активного творческого развития композиционно-планировочной идеи структуры по законам ансамблевости и гармонии. Это выражалось в учете объективно существующего пространственного влияния элементов планировочной структуры, причем не всегда реализующегося вдоль каналов планировочных связей, но носящего характер свободного пространственного регулирования, простирающегося за границы сложившихся городов безотносительно к геометрическим направлениям их осей. Путь творческого развития планировочной идеи городского образования естественным образом подводил к логическому дополнению и развитию планировочной и пространственной структуры, свойств естественного ландшафта, к созданию новых планировочных образований, композиционно ориентирующихся на имеющиеся и формирующие целостный выразительный образ. Пространственному визуально-композиционному взаимодействию было подчинено территориальное развитие планировочных структур даже за порогами естественных ограничений. Описание принципов развития городских планировочных структур представлено в виде

понятия архитектурно-планировочного каркаса города.

Выделение каркаса проводится последовательно на трех иерархических уровнях дифференциации планировочной структуры:

- историческое ядро, анализ которого позволяет выявить основное содержание и потенциал каркаса, заключенный в центральных узлах (кремль, собор, церковь, торговые ряды и другие памятники архитектуры и истории) и генеральных связей (пешеходная аллея, центральная улица, проезд, открытые пространства и др.) исторического центра, как градоформирующей части;

- историческая планировочная структура, каркас которой отражает развитую структуру композиционной организации исторического города и включает узлы (ансамбль зданий, центральная площадь, подцентры, монастырь, памятник природы и истории и др.) и связи (транспортная магистраль, пешеходная магистраль, набережная и др.) иного масштаба;

- город, на уровне которого выделяется планировочный каркас всего поселения и выявляется композиционная роль исторического ядра.

На этом уровне каркас строится из укрупненных узлов (исторический и новый центр, подцентры, ансамбли промышленных комплексов, памятники природы и истории и др.) и связей (основные магистрали города, открытые крупные пространства, пешеходные оси и др.). Элементы планировочного каркаса являются